

pracy obejmują zarówno epokę brązu, jak i wczesną epokę żelaza (do około 450 r. p.n.e). Autor używa określeń „starszy okres epoki brązu” dla okresu BzA (podokresy BzA₁ i BzA₂), „środkowy okres epoki brązu” dla okresu BzB i BzC (podokresy BzC₁ i BzC₂) oraz początku BzD, natomiast „późny okres epoki brązu” dla okresów BzD i HaA (podokresy HaA₁ i HaA₂). „Wczesny okres epoki żelaza” przypada na okres HaB, zaś „starszy okres epoki żelaza” podzielony został na cztery horyzonty skarbów. Ogólny zarys kulturowy na omawianym terenie przedstawiono w tabeli (ryc. 2), która przejrzysto ukazuje synchronizację chronologii względnej z wydzielonymi tu kulturami i grupami kulturowymi. Jest to szczególnie istotne, zważywszy na fakt niedostatecznego, jak dotąd, rozpoznania sytuacji kulturowej w epoce brązu na obszarach byłej Jugosławii.

Najstarszymi na omawianym terenie (Serbia, Wojwodina) zjawiskami kulturowymi są, rozwijające się w starszym okresie epoki brązu, grupy Bubanj-Hum i Vinkovci oraz kultura Moriš i Vatin. Dla kultury Moriš charakterystyczne są szpile „cypryjskie” oraz szpile z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko („Säbelnadeln mit Rollenkopf”)². Z kulturą Vatin wiązać można jedynie szpile z przekłutym trzonem („Lochhalsnadeln”) pochodzącą z miejscowości Kuzmin (Wojwodina) i znaną razem z ceramiką typową dla tej kultury. W środkowym okresie epoki brązu rozwijają się kultury mogiłowe, młodsze niż horyzont ceramiki inkrustowanej, zaś spora liczba znalezisk szpil pochodzi z cmentarzysk (Glogovik, Iglarevo). Zarówno dla środkowego, jak i dla późnego okresu epoki brązu wyróżnia się na omawianych terenach szereg kultur i grup lokalnych (w Serbii i Wojwodinie m.in. kulturę Belegiš II-Gáva). Podobna sytuacja ma miejsce we wczesnym i starszym okresie epoki żelaza (na terenie Wojwodiny rozwijają się m.in. grupy Dalj, Bosut-Kalakača, Bosut-Basarabi; w Serbii — kultury Kalakača, Basarabi oraz grupy Zlot-Sofronijevo, Kruševica/Novi Pazar; w Kosowie — grupy Glinac, Lapotince-Vlaštice oraz kultury Pečka Banja i Belačevac; zaś w Macedonii — kultury Štip, Visoqi, Star Karaorman, Prilep/Kaldma oraz grupa Gevgelija).

Druga, najobszerniejsza część recenzowanej pracy poświęcona jest opisowi i analizie materiału zabytkowego. Zwraca uwagę brak jakiegokolwiek wstępu, zawierającego objaśnienia kryteriów podziału zastosowanych przy omawianiu poszczególnych szpil. Wyszczególnione jednostki taksonomiczne to typy, podtypy i warianty, jednakże ciągły układ tekstu utrudnia śledzenie klasyfikacji, brak także wyraźnego rozróżnienia w układzie samego spisu treści. Większość typów szpil (a także niektóre podtypy i warianty) określona jest opisowymi nazwami związanymi z ukształtowaniem główki i/lub górnej części trzonu („szyjki”), niektóre zaś nazwano od miejsca znalezienia. Przy omawianiu poszczególnych typów szpil Autor stosuje w miarę jednolity system, mianowicie po części katalogowej, zawierającej dane odnośnie miejsca odkrycia (miejscowość, rodzaj stanowiska), literaturę, a także niekiedy opis zabytku (m.in. wymiary), podano informacje dotyczące chronologii, funkcji i rozpowszechnienia.

Jako pierwsza w pracy omówiona została zachowana fragmentarycznie, nie mająca analogii, szpila pochodząca ze skarbu z miejscowości Pločnik, datowana na eneolit. Kolejne okazy opisane zostały w porządku chronologicznym, od najstarszych do najmłodszych. Najpierw na omawianym terenie pojawiły się „Zyprische Schleifnadeln”, w Europie środkowej datowane na wczesny okres epoki brązu. Występują one w grobach szkieletowych, w zdecydowanej większości żeńskich. Dostę często spotykane są na wczesnobrązowych nekropolach kultury Moriš, również na terenach Węgier i Rumunii. Kolejnym opisanym w pracy typem są „Hülsenkopfnadeln” (17 egz.) pochodzące z cmentarzysk datowanych przede wszystkim na BzA₂. Szpile te są charakterystyczne dla klasycznej fazy kultury unietyckiej. Wśród okazów typu „Flügelnadeln” Autor wyróżnia trzy warianty. Podobnie jak poprzednie, także i one w większości pochodzą ze znalezisk grobowych i mają szereg analogii w Europie środkowej. Następnym, dość licznie (49 egz.) reprezentowanym typem są „Rollenkopfnadeln”, podzielone na 4 podtypy różniące się kształtem trzonu. Czas ich występowania odpowiada młodszemu

² Nazwy typów szpil podaje w języku niemieckim.

okresowi epoki brązu po młodszy okres epoki żelaza. Szerokie ramy chronologiczne charakteryzują szpile typu „Brillennadeln”, występujące na terenach Europy i Azji od eneolitu do schyłku okresu halsztackiego. Autor omawia 12 okazów pochodzących z południowej Serbii i Kosowa, znalezionych w kobiecych grobach datowanych na środkowy okres epoki brązu. Typ „Lochhalsnadeln” to dość liczna grupa zabytków (34 sztuki); ze względu na różnice w budowie Autor wydzielił dwa podtypy i kilka wariantów. Szpile te, ujawnione zarówno na osadach, jak i cmentarzyskach, w większości pochodzą ze środkowego okresu epoki brązu. Kolejny, liczny typ szpil (73 egz.) to „Nagelkopfnadeln”; Autor podzielił go na kilka podtypów. Chronologia okazów „Petschaftkopfnadeln mit verziertem Schaft”, znalezionych w Europie środkowej przede wszystkim w grobach kobiecych, wyznaczana jest na BzC, natomiast egzemplarze „Petschaftkopfnadeln mit unverziertem Schaft” oraz „Petschaftkopfnadeln mit profiliertem Hals”, odkrytych w skarbach — w większości na późną fazę młodszego okresu epoki brązu. Następnym, dość licznie reprezentowanym typem (45 sztuk) są „Kugelkopfnadeln”, często występujące we wczesnym okresie kultur pól popielnicowych, przede wszystkim w skarbach. Ze względu na różnice w budowie Autor wyróżnia 4 podtypy. „Nadeln mit doppelkonischem oder gedrückt kugeligen Kopf”, datowane na koniec późnego okresu epoki brązu i początki okresu halsztackiego, podzielono na dwie grupy terytorialne: północną (Serbia i Wojwodina) i południową (Macedonia). Szpile zaliczone do typu „Nadeln mit flachkegeligen Kopf” znane są z osad, grobów i skarbów, odkrytych głównie w północnej Serbii, a datowanych na późny okres epoki brązu. Typ „Kegelkopfnadeln mit kugeliger Halsverdickung” reprezentują zdobione, długie (do 50 cm) egzemplarze znajdujące w grobach żeńskich, datowanych przede wszystkim na środkowy okres epoki brązu. Jednym z najliczniejszych typów omawianych w recenzowanej pracy to „Nadeln mit profiliertem, doppelkonischem oder gerundetem Kopf” (103 egz. podzielone na 9 podtypów). Szpile te znane są z cmentarzysk, osad i skarbów. Także okazy „Spindelkopfnadeln” są często spotykane na cmentarzyskach, osadach i w skarbach ze schyłku epoki brązu i początku epoki żelaza odkrywanych na terenach środkowej Europy. Egzemplarze zaliczone do typu „Kolbenkopfnadeln”, zwłaszcza starsze, często występują w inwentarzach kultury łużyckiej, zaś te omawiane w pracy prawdopodobnie były importami. Kolejnym, licznie reprezentowanym (137 egz.) typem szpil są „Keulenkopfnadeln”. Są to okazy charakterystyczne dla późnego okresu epoki brązu na terenie zachodniej części Kotliny Karpackiej. Większość znanych egzemplarzy pochodzi z cmentarzysk, pozostałe zaś ze skarbów. Wyłącznie z depozytów znane są szpile „Gerippte Vasenkopfnadeln”, umieszczane w II horyzoncie skarbów³; prawdopodobnie są to importy. Młodsze „Vasenkopfnadeln” datowane są w Europie środkowej na środkowy okres kultur pól popielnicowych, zaś szpile pochodzące z omawianych obszarów można synchronizować z późną fazą kultury Gáva. Poza wymienionymi, licznie reprezentowanymi szpilami, z analizowanego obszaru i czasu znane są również pojedyncze okazy kilkunastu innych typów.

Następna część recenzowanej publikacji poświęcona jest szpilom (286 egz.) przypisywanym starszemu okresowi epoki żelaza. Jako pierwszy omówiony został typ „Kugelkopfnadeln” i jego warianty. Szpile te, nawiązujące do okazów wcześniejszych (datowanych na epokę brązu) na omawianych obszarach, charakterystyczne są dla grupy Glasinac. Egzemplarze typu „Schlaufenkopfnadeln”, formalnie zbliżone do wczesnobrązowych szpil „cypryjskich”, wywodzą się z Grecji, skąd w VI w. p.n.e. rozpowszechniły się na Bałkanach. Ich pojawienie się wyznacza początek okresu wzmoczonego napływu dobrze datowanych szpil greckiego pochodzenia m.in. na omawiane w pracy tereny. „Doppelnadeln” zostały podzielone na liczne typy, podtypy i warianty (ryc. 3). Ostatnim z analizowanych w pracy typów jest „Nähnadeln”, składający się z 2 podtypów. Szpile te datowane są na schyłek epoki brązu i początki epoki żelaza; w zdecydowanej większości pochodzą z cmentarzysk.

³ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973.

Część ilustracyjna pracy to prawie wyłącznie tablice z rysunkami zabytków (tabl. 1–49), na których szpile (lub ich fragmenty) przedstawione zostały w kolejności zgodnej z numeracją nadaną w tekście. Wszystkie rysunki wykonano w skali 1:2, ale tylko na niektórych zamieszczono przekroje, rozrysowany ornament lub schematy konstrukcji główki bądź trzonu. Z powodu zastosowanej skali mało wyraźne jest zdobienie na niektórych niewielkich szpilach.

Pierwsza z 22 map (tabl. 50–69) przedstawia lokalizację wszystkich omawianych w pracy stanowisk, do oznaczenia których użyto bądź numeracji katalogowej (w przypadku pojedynczych znalezisk), bądź też skrótów nazw miejscowości (zestawienie na s. 146). Pozostałe mapy obrazują rozprzestrzenienie typów szpil na wchodzącym w zakres pracy obszarze, a w przypadku „Doppelnadeln” również na terenach sąsiednich (głównie Grecji). Na ostatniej tablicy (70) znajduje się tabela typologiczno-chronologiczna, w której graficznie zilustrowano występowanie poszczególnych typów szpil w omawianym czasie. W tekście umieszczono jedynie cztery ryciny; dwie z nich to wspomniane już tabele: jedna, przedstawiająca synchronizację chronologii względnej z kulturami i grupami kulturowymi (ryc. 2), druga, zawierająca typologię „Doppelnadeln” (ryc. 3). Jedyne umieszczone w publikacji zdjęcie przedstawia odciski główek szpil wariantu IVa („Doppelnadeln”) na kilku ciężarkach tkackich (ryc. 4). Ponadto w tekście znajduje się mapa prezentująca ramy terytorialne omawianej pracy (ryc. 1).

Recenzowana monografia ma niewątpliwie spore znaczenie poznawcze. Przez sam fakt zgromadzenia materiału zabytkowego (w tym również dotąd niepublikowanego) zajmuje istotne miejsce w dziedzinie badań nad epoką brązu i początkami epoki żelaza nie tylko na terenach byłej Jugosławii, ale w całej Europie. Mimo drobnych niedogodności spowodowanych słabo czytelnym układem pracy i, jak się wydaje, nie zawsze zasadnym tworzeniem nadmiernej liczby typów (zwłaszcza przy dużej ilości podobieństw i małej liczbie zabytków) jest to pozycja niewątpliwie ważna i godna uwagi.

Katarzyna Świątek

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Instytut Archeologii i Etnologii, ul. Uniwersytecki 15, Wrocław 50-139, tel. 71 374 10 00, e-mail: iae@uni.wroclaw.pl

Recenzowana praca jest kolejnym tomem serii Publikacje Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Wrocławskiego, wydawanej przez Instytut Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Uniwersytecki 15, Wrocław 50-139, tel. 71 374 10 00, e-mail: iae@uni.wroclaw.pl

*1. Katarzyna Świątek, *Die Fibeln aus dem Eisenzeitlichen Hügelgrab bei Krasno, Kroatien*, Publikacje Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, 144 s., 12 zł.*

*2. Katarzyna Świątek, *Die Fibeln aus dem Eisenzeitlichen Hügelgrab bei Krasno, Kroatien*, Publikacje Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, 144 s., 12 zł.*

*3. Katarzyna Świątek, *Die Fibeln aus dem Eisenzeitlichen Hügelgrab bei Krasno, Kroatien*, Publikacje Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, 144 s., 12 zł.*